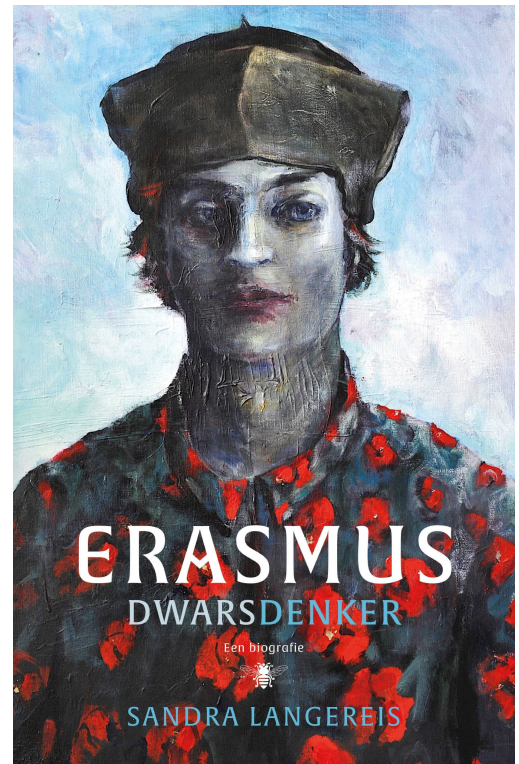


Atelier littéraire vertalen Nederlands-Frans
Zaterdag 28 en zondag 29 november 2026
Onder leiding van Isabelle Rosselin



Sandra Langereis
Erasmus, dwarsdenker

Werkboek

22 avenue Victoria, 75001 Paris (activités)
33 rue de Bourgogne, 75007 Paris (siège/activités)
01 44 74 93 10 | contact@ncnl.eu | www.ncnl.eu

Geselecteerde fragmenten

Fragment 1 — p. 96-98 en 99-100

96

VOOR ALLES BEGON

derwetse oefening in geheugenkunst sloot aan bij de orale cultuur van de middeleeuwse alledaagse geloofsbeleving en compenseerde de schaarse beschikbaarheid van manuscriptboeken in de tijd vóór de uitvinding van de boekdrukkunst. Waar boeken fysiek ontbraken bestonden ze in de hoofden van mensen die geen lezers hoefden te zijn. Het geheugen was hun bibliotheek. Zo werkte de oefening in geheugenkunst óók in de hand dat de leerstof eeuwenlang volstrekt onveranderd bleef. Want herziening belemmert memorisering.



In de loop van de vijftiende eeuw begon Europa te experimenteren met twee nieuwe kopieertechnieken om een efficiëntere tekstvermenigvuldiging te bewerkstelligen. Vanaf Erasmus' jeugd kwamen in een gestadig tempo meer en meer boeken beschikbaar, voor schoolmeesters en zelfs voor scholieren, dankzij de introductie van het gestempelde blokboek en het in Mainz uitgevonden 'echte' boek, dat op de houten drukpers werd gedrukt met behulp van losse metalen zetletters. De vroegste met zekerheid te dateren 'echte' boeken uit de lage landen verschenen in 1473 in Utrecht en in Aalst. Erasmus zal aan het begin van de jaren zeventig op de kleine school vast nog geen op de houten drukpers vermenigvuldigd abc-boekje onder ogen hebben gekregen. En toen hij als jongen van zeven beginnersgrammatica leerde bij Winckel bezat zijn meester denkkelijk geen gedrukte Donaat – alhoewel dat boek toen al in druk bestond – maar een oud handgeschreven of nieuw gestempeld exemplaar. Schoolteksten leenden zich namelijk bij uitstek voor massale vermenigvuldiging in de vorm van gestempelde blokboeken zolang er geen enkele ambitie bestond om de vertrouwde inhoud van lesboeken te herzien. Blokboeken werden vervaardigd met behulp van een reeks houtblokken waarin de complete tekst pagina voor pagina was uitgesneden, zodat er doodsimplen statische tekststempels ontstonden die door de blokboekenmaker kant-en-klaar uit de kast konden worden gehaald bij een volgende oplage van zijn veelgevraagde schoolboek. 'Echte' boeken werden daarentegen vermenigvuldigd met dynamische tekststempels. Een boekdrukker liet zijn zetter voor iedere oplage opnieuw alle benodigde losse metalen letterstaafjes vastklemmen in een grote houten zetvorm, letter voor letter, woord voor woord, regel voor regel, pagina voor pagina. Dit had tot voordeel dat tijdens de drukgang op basis van een gedrukte proefpagina correcties konden worden uitgevoerd – bij zetfouten lieten de losse letterstaafjes in de zetvorm zich makkelijk vervangen – en dat na de drukgang

alle letterstaafjes weer uit de zetvorm konden worden gehaald om te worden hergebruikt bij het opmaken van heel andere zetsels. ‘Echte’ boekdrukkers die investeerden in dure metalen losse letters stelden er kortom belang in dat ze een zo gevarieerd mogelijk aanbod aan kwalitatief hoogstaand drukwerk konden produceren. Blokboekdrukkers volstonden met het razendsnel produceren van bulkdrukwerk zonder kwaliteitseisen. Nadat het boekdrukken met losse metalen zetletters in zwang was geraakt werden vooral middeleeuwse schoolboeken nog tijdenlang op basis van statische houten stempels gereproduceerd. Het vijftiende-eeuwse blokboek faciliteerde net als het ‘echte’ gedrukte boek een behoefte aan grootschaliger tekstvermenigvuldiging – meer boeken voor meer mensen – maar gedijde alleen in een conservatieve intellectuele cultuur. Dat betekende dat de traditionele onderwijsmethoden met de introductie van het nieuwe medium van het blokboek bij lange na niet meteen verdwenen, zoals Erasmus zou ondervinden.

Wat er van oudsher op school werd geleerd was middeleeuws Latijn: de taal van de kerk, van het gebed en van de misdienst, de taal ook van de canonieke vulgaatbijbel. In de Deventer onderbouw was in Erasmus’ jeugd nog goed te merken dat het schoolwezen oorspronkelijk in het leven was geroepen door de kerk. Zijn Compendium geeft een indruk van het curriculum. Uit middeleeuwse grammaticaboeken als het *Pater meus*, een anoniem lesboekje zonder enige pretentie dat simpelweg was vernoemd naar zijn twee beginwoorden, en uit de toen maar liefst 250 jaar oude leerdichten van veelgebruikte maar volstrekt onbetekenende middeleeuwse grammatici als Ebrardus en Garlandia stampte het scholieretje Erasmus rijtjes en rijmpjes gedegenereerd Latijn. Aan het zelfs nog iets oudere beruchte Doctrinaal van de Franse monnik Alexander de Villadie, een grammaticaboek voor gevorderden in Latijnse hexameters dat wijd en zijd was verspreid en in Deventer beslist op het lesprogramma stond, maakte hij in het Compendium liever geen woord vuil. Maar in talloze brieven mocht hij graag afgeven op het halfbakken Latijn boordevol gallicismen van het Doctrinaal. Juist van dit soort ooit door iedere lezer intens uit het hoofd geleerde gebruikslectuur is vandaag de dag bijna niets bewaard gebleven. Schoolboeken werden stukgelezen, afgedankt en hergebruikt, bij de kruidenier of bij de boekbinder. Het door alle meesters op alle scholen gebruikte Doctrinaal wordt wel eens teruggevonden in de vorm van een losgescheurde pagina, ingeplakt als verstevigingsma-

teriaal in oude boekbanden, of als een tot koordje gedraaid smal verknipt strookje, hergebruikt als bindtouw voor paperassen in oude archieven. Maar een minder gangbaar lesboekje als het Pater meus lijkt echt tot stof te zijn vergaan.³¹

Aangezien de teksten van al die lesboeken destijds hardop werden ingeoeffend heeft ook Erasmus de meer dan 2500 versregels van het Doctrinaal die alle regels én uitzonderingen inzake Latijnse verbuigingen en vervoegingen aan elkaar regen moeten opdreunen terwijl zijn leraar achter de kathedraal de maat sloeg met de plak.

*ter per tris forma; sint Iupiter et later extra
et linter, spinter, stater, his coniunge character
aether et crater; per bris formabitur imber
et sua composita; ver et panther dabit eris
ir breviabit iris, martyr fiat tibi testis
is post or iunge; cor cordis debet habere
mas aut commune dabit oris femineumque;
format oris rhetor, memor, arbor neutraque, castor
et quaedam propria, velut Hectoris³²*

maak *-tris* van *-ter*; uitgezonderd *Jupiter* en *later*
en *linter*, *spinter*, *stater*, voeg daaraan toe *character*
aether en *crater*; *-bris* zal worden gemaakt van *imber*
en al wat daarbij hoort; *ver* en *panther* zal *-eris* geven
-ir zal kort uitgaan op *-iris*, moge *martyr* je tot getuige zijn
voeg *-is* toe na *-or*; *cor* moet *cordis* hebben
mannelijk of gemeenschappelijk geslacht zal *-oris* geven en vrouwelijk ook;
rhetor maakt *-oris*, en *memor*, *arbor*, en onzijdige naamwoorden, *castor*
en sommige eigennamen, als *Hectoris*

Dat waren nog maar negen van de honderdtwintig koeterwaalse verzen die het Doctrinaal voorschreef om de genitivus oftewel tweede naamval van woorden met een medeklinkerstam te doen beklijven. De middeleeuwse monnik die dit ellenlange leerdicht rond het jaar 1200 had samengesteld vertrouwde er niet op dat een leerling op basis van een gecontroleerd aantal grammaticale richtsnoeren zelfstandig zijn weg zou kunnen vinden in het wilde woud van echte taal. Daarom was dit



leerdicht ontworpen als een extreem vertakte ezelsbrug, die de leerling bij voorbaat iedere mogelijke dwaalweg van het Latijn deed verkennen. Een overzichtelijke plattegrond van de taal bood het Doctrinaal daarmee niet. Eerder presenteerde het Doctrinaal een tot in de kleinste details nabgebouwde taalmaquette, die naast alle geijkte rijtjes ook alle varianten, alle uitzonderingen en liefst zelfs alle denkbare woorden voor de geest diende te roepen. En dan was heel die pieteputerige maquette ook nog eens verpakt in poëzie. Middeleeuwse grammaticaboeken presenteerden de leerstof altijd als een gedicht in metrische verzen om het memoriseren te vergemakkelijken, want in leeromgevingen waar fysieke boeken ontbraken beschikte alleen de meester over een exemplaar en diende de complete tekst door de klas zonder haperen vanbuiten te worden geleerd. Door het toepassen van versvormen raakte de inhoud van die teksten uiteraard snel gecompromitteerd door ritmevoorschrift en rijmdwang. Vergezochte formuleringen, eigenaardige opsommingen en een ondoordringelijke didactiek waren het gevolg. Een ijverige leerling kon een heel middeleeuws schoolboek riedel na riedel uit het hoofd opdreunen zonder noodzakelijkerwijze iets zinnigs van Latijnse grammatica of van klassieke zinsbouw en idioom te hebben opgestoken.

Als voorbereiding op het priestervak, dat vóór het zestiende-eeuwse contra-reformatorische concilie van Trente berucht geringe intellectuele eisen stelde en veeleer ambachtelijk werd aangeleerd, kon dit gemankeerde, auditief en oraal georiënteerde Latijnsonderwijs op school er al eeuwen mee door. Menige parochiepriester was vanwege zijn gebrekkige Latijn theologisch incompetent of zelfs functioneel laaggeletterd als latinist en had weinig werkelijk benul van de frasen die hij had leren voordragen tijdens de mis. Zijn parate kennis was vaak gebaseerd op de Armenbijbel, de bijbel in stripvorm voor laaggeschoolde priesters en simpele schoolmeesters. In deze bijbelbewerking gingen de afbeeldingen van episodes uit het levensverhaal van Christus vergezeld van buitengewoon beknopte Latijnse onderschriften. Dat simplisme stond totaal niet in verhouding tot de lappen Latijn die de priester tijdens de mis diende te kunnen reproduceren: liturgisch Latijn dat hij van jongs af al zingzangend van zijn priesterleermeester ingeprent had gekregen. Kwam tijdens de misdienst aan het altaar, bij de plechtige consecratie en elevatie van het brood, het gedragen *hoc est corpus meum* ('dit is mijn lichaam': de woorden van Christus tijdens het laatste avondmaal) het gros van de toehoorders al

voor als ‘hocus pocus’, het langdradige, in Gregoriaanse toonzetting gezongen Credo in unum Deum (‘Ik geloof in één God’) met versregels als *sub Pontio Pilato passus et sepultus est* was ook voor de priester zelf maar al te vaak ‘pilatus pas’. Zolang priesters en hun kerkvolk bereid bleven de mis te ondergaan als een magisch en zintuiglijk gevierd ritueel – waarin de wonderbaarlijke verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus voor allen zichtbaar werd hervertoond, terwijl de gesproken en gezongen Latijnse formules hemels galmden en theatraal werden bekrachtigd met plechtige gebaren, stemmige lichteffecten en geestverruimende wierookgeuren – zag de kerk geen noodzaak te zorgen voor een professionalisering van haar Latijnstalige priesteropleiding. Maar seculiere overheden namen vanaf de late middeleeuwen niet langer genoegen met inferieur Latijnonderwijs. Latijn was inmiddels niet alleen de taal van de kerk, maar ook de taal van de universiteit. Daar werden naast theologen ook meer en meer artsen en juristen opgeleid. Het was de taal van kunst en wetenschap, van bestuur en rechtspraak, van ambtenarij en diplomatie, van handel en nijverheid, werelden waarin leken zich als steeds belangrijker spelers manifesteerden. Zeker in de steden.

Tijdens Erasmus’ jeugd kreeg de traditionele kerkelijke leerroute voor het eerst concurrentie van een actueler educatief ideaal uit de lekenwereld. In de rijke handelsstad Deventer werd de intellectuele impuls tot onderwijsvernieuwing gefaciliteerd door het assertieve stadsbestuur. Dat had groot belang bij een gedegen wereldlijke vooropleiding voor de burgerij, die toekomstige carrièremakers moest afleveren. Om die reden ging de stad in Erasmus’ schooljaren op zoek naar een nieuwe rector. Op de stadsschool zelf spande de docent van de bovenbouw zich al een poos in om het lesprogramma te moderniseren. Deze vooruitstrevende pedagoog kon de stedelijke headhunters ongetwijfeld voorzien van deskundig advies. Het kwam tot een transfer vanuit het Rijnland.

VAN GREGORIAANS NAAR GRIEKS

In de herfst van 1483 kwam een inspirerende nieuwe rector buitengewoon vooruitstrevende lesmethoden in Deventer introduceren: Alexander Hegius, geboren als Sander Heck in de omgeving van Münster. Hij had zich in de kijker gespeeld als schoolrector in Wesel en Emmerich.

Fragment 2 — p. 125-128

KOSTHUIS

125

togen gedrag eiste. De jongens moesten aardse genoegens leren verachten en zinnelijke behoeften leren onderdrukken. Ze dienden schroomvallig te spreken, bedaard te luisteren, aarzelend te kijken, bescheiden opsmuk te maken, matig te eten en drinken, zedig te bewegen, kuis te slapen. De broeders vermaanden de pubers constant, in private onderonsjes en in gemeenschappelijke collaties, opdat die hun eigen gedrag en karakter leerden doorgronden en corrigeren, met als uiteindelijke doel dat ze een nieuwe spirituele persoonlijkheid zouden opbouwen. En als broeders-repetitoren hielpen ze de jongens bij het zelfstandige lezen en leren. Maar Erasmus stak met zijn Deventer scholing met kop en schouders uit boven de ouderwets gemankeerde latinisten die de broeders waren. Die hielden zich weliswaar al een eeuw lang intensief bezig met de productie en verkoop van het handgeschreven boek, maar ze legden zich – evenals de zusters van het gemene leven – uitsluitend toe op het samenstellen en kopiëren van devotielectuur: vulgaatbijbels, koorzangboeken, getijdenboeken, psalmenboeken, evangeliebewerkingen, bijbelsamenvattingen, kerkvaderbloemlezingen, stichtelijke spreukencollecties, vrome zelfhulpboeken – alles in middeleeuws Latijn, of zelfs in de volkstaal, om via het boek zoveel mogelijk mensen te bereiken, om geestelijken en leken, mannen en vrouwen, ouderen en jongeren tot aandachtige bijbellesing en doorleefde religiositeit aan te zetten.

LEESHONGER



De manier waarop Erasmus in Deventer taal en tekst had leren bestuderen verschilde als dag en nacht van de omgang met boeken in zijn Bossche kosthuis. Lezen en leren stonden in de ogen van de broeders gelijk aan mediteren, niet aan studeren. Zij hoopten vooral dat hun lezers het lijden van Christus voor de zonden van de mensheid tot hun diepste wezen zouden laten doordringen. Door een toegewijde overweging van in eigen kring geproduceerde devote lectuur moest Jezus' ootmoedig verdragen vernedering en dood tot op het bot invoelbaar worden. Want die leeservaring zou de gestichte gelovige tot een boetvaardiger en dus beter christen maken. Ieders ziel was zondig, preekten de broeders. Niemand was zeker van een plaats in de hemel. Wie niet al bij voorbaat was veroemd tot de hel had het vagevuur te vrezen. Daarom verlangden de

broeders dat hun lezers Gods genade voor de levenden en de doden afsmeeften door Jezus' opoffering liefst van dag tot dag zo toegewijd mogelijk te gedenken. Christus' passie was allesbehalve een abstract concept in de laat-middeleeuwse geloofsgemeenschap. In de kerk werd zijn lijdensweg theatraal verbeeld en zinnelijk beleefd. Tijdens de misdienst zagen mensen brood en wijn veranderen in het lichaam en bloed van de zichzelf opofferende Christus. Met Hemelvaart waren ze tijdens de dienst getuige van het ten hemel opstijgen van de gekruisigde Christus. Bij een door hun familie of ambacht gefinancierd altaar aanbaden ze gebeeldhouwde en geschilderde voorstellingen van de deerniswekkend gestorven Christus op de schoot van moedermaagd Maria en van de verwonde Christus onder de bespottelijke doornenkroon, die slepend met zijn eigen houten kruis, beschimpt en bespuwd door omstanders zich een weg baande naar zijn executieplaats. Die zintuiglijke oefeningen in vroomheid hoopten de broeders met hun devotielectuur te kunnen verdiepen tot een waarlijk vergeestelijkte lezersdevotie. Nogal wat mensen met geld deden graag aan zelfheiliging en konden het zich veroorloven stichtelijke boeken bij de broeders van het gemene leven te bestellen. Thuis baden zij de voorgeschreven dagelijkse gebeden uit hun vaak prachtig verluchte getijdenboek en probeerden zij in opperste concentratie tot inkeer te komen met behulp van de daarin opgenomen zeven boetepsalmen. Keer op keer lasen ze die gebeden en psalmen, om dieper en dieper door te dringen tot de betekenis van vertrouwde woorden. In hun eveneens door de broeders geproduceerde evangeliebewerking vonden ze alle details terug over het lijden en sterven van Christus, om al lezend en herlezend en nogmaals herlezend intens te kunnen meelijden met heel het wedervaren van Gods zoon die bereid was geweest zijn leven te geven voor het zielenheil van de mensheid. Dan kon een eenvoudige sterveling het vast wel opbrengen om op veel draaglijker wijze boete te doen, door in weerwil van zijn status en rijkdom op bescheiden voet te leven, zich sober te kleden, ingetogen te handelen en spreken, en op gezette tijden met overtuiging te bidden, te biechten, te vasten, een aalmoes weg te geven – in de hoop dat dankzij al die getrooste aardse opofferingen het verblijf in het vagevuur op doortocht naar de hemelse stad Gods zo kort mogelijk zou duren.

Deze boetvaardige huiselijke overpeinzing van Christus' opofferingsgezindheid was precies wat de broeders van het gemene leven met hun devote zielzorg via het handgeschreven boek beoogden. Lezen was in hun

leescultuur bedoeld als intensieve geloofsdaad die Christus in het hoofd en hart van de lezer plaatste, net als bidden. Uit de door de broeders geproduceerde stichtelijke lectuur blijkt hun typisch laat-middeleeuwse fascinatie voor de verhalen over Christus in de vier evangeliën van het Nieuwe Testament: die fascinatie was ongeëvenaard sensitief – vandaar hun opmerkelijke en in feite erg eenzijdige belangstelling voor Jezus' lijdensweg en kruisdood, voor Christus als man der smarten, voor de zinnelijkheid van zijn martelgang en sterven, voor de meest gruwelijke details van zijn vergoten bloed, zweet en tranen. Maar hun fascinatie was nooit ofte nimmer talig. De school in Deventer had Erasmus daarentegen geleerd de evangeliën radicaal talig te benaderen. Wat stond er nu eigenlijk in die vier bijbelteksten die samen de biografie van Christus beschreven? Of beter gezegd: wat had daar oorspronkelijk gestaan? En waar en wanneer was dat opgeschreven? Welke goddelijke boodschap Christus bij leven en welzijn nu precies aan de mensheid had verkondigd als prediker, welke woorden hij daarbij had gebruikt en in welke taal, welke Griekse vertaalwoorden vervolgens waren gebruikt voor de optekening van Christus' uitspraken door de evangelisten, hoe die Griekse woorden door Hieronymus in het Latijn van de vulgaatbijbel waren vertaald, en hoe ten slotte diens Latijnse vertaalwoorden in de loop van duizend jaar van handschrift tot handschrift per abuis of met opzet vervormd waren geraakt: dat alles hield de broeders niet bezig. Laat staan dat zij zich afvroegen of Christus' met veel pijn en moeite overgeleverde woorden – Gods woorden – misschien wel allemaal konden en moesten worden hertaald, nu humanisten op het punt stonden de kennis van het Grieks terug te veroveren. Integendeel: de door humanisten zo fundamenteel vernieuwde studie van Latijn en Grieks werd door de broeders juist zorgvuldig buiten de deur gehouden. Lezen was vertrouwde woorden herooverwegen, geen nieuwe woorden ervoor in de plaats stellen. Het organiseren van stabiele eigen tekstredacties van de evangeliën op basis van handschriften met de canonieke vulgaattekst had prioriteit in deze religieuze leef-werkgemeenschap en dat ging vergezeld van weerstand tegen de inhoud van elders gekopieerde, gestempelde of gedrukte boeken. Een dag niet gelezen was een dag niet gebeden. Maar lezen mocht bij de broeders onder geen beding worden misbruikt als bevrediging van een 'ijdele zucht naar steriele kennis'.

Het was deze vrome aversie tegen het nieuwe leren die moeiteloos

werd gesignaleerd als anti-intellectualistisch en dus achterhaald door een oud-leerling van de school in Deventer als Erasmus. En niet alleen door Erasmus: het strijdlustige *Bezemboek tegen de voorvechters van de barbarij en de haters van het humanisme* van de schoolrector die bekend was van *Scholierenpap* veegde de vloer aan met de meditatieve leescultuur van de broeders en propageerde helemaal in de geest van Synthen en Hegius het afleren van devoot bijbellezen en het leren herlezen van de evangeliën op basis van humanistische kennis van de beide klassieke talen, het Grieks en Latijn van de oudheid.⁴⁷ Want die studiezijn zou de geïnformeerde gelovige tot een deskundiger en dus beter christen maken. Het nieuwe leren van de humanisten dat het oude leren afschreef als barbarij stoelde in essentie op een nieuwe leespraktijk van talige intellectuelen versus een oude leespraktijk van sensitieve devoten. Erasmus zelf zou in een op latere leeftijd geschreven verhandeling over de juiste uitspraak van klassiek Latijn vol minachting memoreren hoe de Bossche broeders, die zich specialiseerden in handgeschreven Gregoriaanse koorzangboeken voor de Sint-Janskathedraal, hadden geprobeerd hem ervan te overtuigen dat geschikt Latijnonderwijs beter gedijde op de vrome psalmen van de vulgaat dan op de heidense oden van Horatius.⁴⁸ Zij hadden zijn om talige verdieping popelende talent na de inspirerende ervaringen in het Deventer van Synthen en Hegius helemaal niets te bieden.

Erasmus had op de voorlijke stadsschool in Deventer genoeg opgestoken om de vermaningen van de broeders-repetitoren in de wind te slaan en ondanks alle restricties zijn eigen plan te trekken. Het verzet van de ongezeglijke tiener tegen het mentale en fysieke verstervingsregime in zijn kosthuis had allerlei vormen kunnen aannemen. Maar Erasmus concentreerde zich op het stiekeme stillen van zijn leeshonger. In zijn hoofd zou hij de broeders niet toelaten, besloot hij, en heimelijk las hij tegen de leescultuur van de devoten in, zoveel als maar kon. Het was een kwestie van overleven. Want hij hoopte ooit van de broeders verlost te zullen zijn, zodat hij alsnog kon gaan studeren. Op de school van Synthen en Hegius waren de brieven van bijbelvertaler Hieronymus onder de aandacht gebracht. Die brieven braken een lans voor het lezen van heidense literatuur om een volwaardige opleiding in de oude talen te garanderen. Bovendien gaven Hieronymus' brieven openhartig inzicht in de netelige vertaalproblematiek bij het omzetten van Griekse en Hebreeuwse bijbelse oerteksten naar het Latijn van Hieronymus' vulgaat: een in potentie

Fragment 3 — p. 147-150

HET GEHEIM VAN ERASMUS

147

heeft zijn jeugdbrief aan Pieter nooit gepubliceerd en in zijn latere correspondentie is geen spoor van een broer te bekennen, afgezien van de anonieme vermeldingen in de autobiografische en in de onuitgegeven brief aan 'X'. Tot een ontdane Erasmus in een brief uit 1527 naar aanleiding van het indrukwekkende sterfbed van zijn uitgever Johann Froben zich liet ontvallen dat de dood van zijn bloedeigen broer hem volkomen koud had gelaten.⁶³

Het ontbreken van de oudere broer in het *Compendium* maakt Erasmus' toch al ongeloofwaardige verhaal over het kuise vaderschap van Gerard eens te meer suspect. Pieter was bijna drie jaar ouder dan Erasmus, en ook hij moet zijn verwekt ná Gerards thuiskomst uit Italië. In het *Compendium* verzweeg Erasmus het bestaan van Pieter omdat de broederband demonstreerde dat zijn vader wel degelijk een bestendige en seksueel actieve relatie onderhield met zijn moeder. Gerard en Margareta hadden in concubinaat geleefd en samen twee kinderen gekregen. Blijkens *Woud van oden* werden beide jongens geboren in Rotterdam – net als Gerard. Hun eerste zoon hadden ze vernoemd naar de vader van Margareta, die misschien al was overleden toen Pieter werd geboren. Hun tweede zoon vernoemden ze niet naar Gerards nog levende vader Helias, maar naar Gerards favoriete beschermheilige Hieronymus. Dat Erasmus nota bene de jongste was van het stel bewees op zich al dat zijn verhaal in het *Compendium* over de onbevangenheid waarmee Gerard hem in de hoop op een huwelijk zou hebben verwekt een verzinsel was: zijn vader was al vader toen hij Erasmus verwekte. Daarmee stuiten we op het heetste hangijzer van Erasmus' autobiografie uit 1524: de illegitimiteit van zijn geboorte.



VADER GERARD

Erasmus verklapte één geheim in het niet voor publicatie bestemde *Compendium* en verkondigde twee leugens. Hij onthulde dat hij een onwettig kind was van zijn vader Gerard Heliaszoon die een priester was. Hij loog over het feit dat Gerard nog een oudere zoon had. En hij loog over het feit dat Gerard hem had verwekt toen die al priester was, en dat hij dus als een verdoemd kind was geboren.

In de gepubliceerde autobiografische vertelde Erasmus helemaal niets

over het priesterschap van zijn vader. Dat levensverhaal begon pas bij Gerards dood. Zijn vader had daar geen naam en geen verleden. Hij mocht voor het lezerspubliek niet bestaan. Het niet voor publicatie bestemde Compendium uit 1524 is de enige tekst waarin Erasmus ooit mededelingen heeft gedaan over vader Gerard, en deze autobiografie moest zolang hij zelf leefde strikt geheim blijven. Dat hij in dit geheime levensverhaal bereid was te bekennen dat zijn vader priester was duidt erop dat hij zich in 1524 zorgen maakte dat vijanden deze informatie kenden en tegen hem zouden gebruiken. Zijn verdediging bestond uit het toegeven van een halve waarheid. Ontkennen had geen zin, toegeven was gevaarlijk: ‘I smoked but I didn’t inhale’ luidt dan de presidentiële verontschuldiging. Brave oprechtheid vond Erasmus niet alleen riskant omdat het hem kwetsbaar maakte. Het was ook helemaal geen interessant concept voor de auteur. Hij was slimmer dan dat, liet hij graag zien. Liever pantserde hij zich met een opzichtig sterk verhaal, of verwarde hij met de suggestie van fictie, of verleidde hij met de charme van humor en ironie, om vriend en vijand op een dwaalspoor te brengen en mensen die zijn gewieksheid niet pikten als humorloze moraalridders te kijk te zetten. Erasmus zal zich weinig illusies hebben gemaakt over de geloofwaardigheid van zijn halve bekentenis in het Compendium. Het ging erom woorden te vinden waarmee hij de lasteraars met de mond vol tanden deed staan. Hij was per slot van rekening een schrijver. En een schrijver die zijn autobiografie schrijft beschrijft zichzelf niet, hij bedenkt zichzelf. Erasmus hanteerde doelbewust een stijl die verregaande objectiviteit en zakelijkheid moest suggereren. Daarmee schiep hij een verhaal waarin hijzelf tot personage was geworden, in de derde persoon. Een verhaal waarin hij zichzelf beschreef – maar als een ander. Binnen dat verhaal klopte het schijnbaar allemaal: taal is kneedbaar materiaal. Het staaltje blufpoker omtrent zijn familiegeschiedenis – ‘hij was geboren maar niet verwekt als priesterzoon’ – stuurde hij naar zijn Leuvense vertrouweling als draaiboek voor zijn postume verdediging. Zo trad Erasmus op als spindoctor van zijn apologeten. In een opmerking als ‘Zijn uiterlijk moeten jullie zelf maar beschrijven’ duikt een expliciete regieaanwijzing op van de spindoctor, die ervoor wist te zorgen dat deze zogenaamde improvisatieopdracht keurig conform zijn via penningen en prenten verspreide portret zou worden uitgevoerd.

De illegitieme status van zijn geboorte was zo problematisch voor

Erasmus omdat hij de onwettige zoon was van een priester, niet de onwettige zoon van een leek. Onwettige kinderen waren op zich sociaal geaccepteerd in zijn tijd. Vijftiende-eeuwers erkenden wettige en geldige huwelijken. Een geldig huwelijk betrof een monogame relatie tussen een man en een vrouw die de trouwbelofte hadden uitgesproken en bezegeld door de liefdesdaad bij het woord te voegen. Dat was voldoende voor een geldige huwelijksband, want het recht om elkaar trouw te beloven – vrije partnerkeuze – was een goddelijk recht voor alle mensen. Een geldig huwelijk was iets anders dan een wettig huwelijk – daarvoor moest een koppel in de kerk trouwen, waar de pastoor het paar de trouwbelofte pas liet uitspreken nadat hij gelegenheid had geboden om huwelijksbelemmeringen aan te voeren – maar het was de kerk niet toegestaan een geldig huwelijk te ontbinden. Bovendien was de kerk verplicht kinderen uit onwettige, maar geldige huwelijken te wettigen wanneer daartoe een verzoek werd ingediend bij een lokale kerkelijke instantie. Op deze manier beschermde de laat-middeleeuwse samenleving de talrijke buiten de kerk gesloten relaties en de daaruit geboren kinderen tegen rechtsongelijkheid. In Erasmus' tijd trouwden mensen heel vaak buiten de kerk, meestal met familie en vrienden present en in een feestelijke sfeer. Voor veel paren was het allerm minst vanzelfsprekend in de kerk te trouwen. Dat instituut speelde nu eenmaal nog lang geen duidelijke administratieve rol in het familieleven. Dat veranderde pas toen het concilie van Trente besloot dat de parochie voortaan het brandpunt moest gaan vormen van privéaangelegenheden als verloving, huwelijk en geboorten.

De juridische bescherming van onwettige kinderen verviel echter wanneer er met terugwerkende kracht onoverkomelijke huwelijksbelemmeringen werden vastgesteld. Onwettige kinderen waren níet te wettigen wanneer zij bleken geboren uit incest, uit overspel, of uit een relatie van een vader die tot priester was gewijd. Daarom gaf Erasmus in zijn Compendium toe een onwettig kind te zijn, maar verzwegen hij te zijn verwekt als priesterzoon. In plaats daarvan deed hij het voorkomen alsof hij was verwekt binnen een geldig huwelijk, door een lekenvader die op dat moment nog geen priester was en zich kort na de verwekking gedwongen had gezien zijn geldige relatie die keurig was voorafgegaan door een wederzijds uitgesproken trouwbelofte alsnog te verbreken toen de ouders bezwaar maakten. En die zich van geen kwaad bewust was geweest toen hij zich in Italië tot priester liet wijden omdat hij zo ver van huis niet kon

weten dat zijn liefdesdaad tot een zwangerschap had geleid.

Erasmus wist heel goed dat de huwelijksbelemmering voor priesters pas relatief laat in het kerkelijk recht was opgenomen. Hij had er in publicaties op gewezen dat onder vroege christenen het celibaat nog helemaal geen verplichting was, zelfs geen betrachting. Seksuele onthouding kwam pas in de loop der eeuwen te boek te staan als een geïdealiseerde levenswandel voor geestelijken. Toen de middeleeuwse kerk werk ging maken van het celibaat concentreerde de pressie zich op het rechtzetten van misstanden na gebleken overtredingen, en dus op het aanpakken van de gevolgen van ontspoord gedrag in plaats van op het aanpakken van de misdragingen zelf. De kinderen waren de misstanden. Deze praktijk had tot gevolg dat priesterkinderen volgens het canonieke recht voor het leven werden uitgesloten van het ontvangen van priesterwijdingen en dus ook van het bekleden van kerkelijke ambten. Priesterkinderen golden volgens datzelfde recht als verdoemd: verwekt in doodzonde zouden ze in doodzonde sterven, en dat was straf genoeg voor hun vaders. Want de op uiterlijkheden gerichte bestraffingspraktijk werkte in de hand dat de overtreders zelf vrijuit gingen. Geestelijken konden eventuele maatregelen naar aanleiding van hun wandaad, zoals het verliezen van hun wijdingen en hun kerkelijk ambt of zelfs excommunicatie, afkopen door middel van boetes of, in het geval er een gunst werd verleend, leges. Het geld dat de straffen en gunsten in de vorm van boetes en leges genereerden bleek een welkome aanvulling op de kerkelijke schatkist. En geestelijken die herhaaldelijk op de bon gingen of vergunning kregen ervaren boetes en leges eerder als vaste belasting dan als straf.

Pas na het concilie van Trente ging de kerk investeren in de training van het priesterlijk geweten. Toen kwam er op last van Rome in ieder bisdom een intensieve priesteropleiding die beroepsethiek en een bijbehorende gedragscode wilde aanleren. Bij deze professionalisering hoorde voortaan een voorbeeldige levenswandel en een dito naleving van het celibaat door alle priesters. Hoge geestelijken moesten vanaf dat moment na hun seminarium zowaar theologie hebben gestudeerd, terwijl ze warempel ook verplicht werden hun kerkelijke functie daadwerkelijk in eigen persoon te vervullen. Maar in Erasmus' tijd beschouwden de meeste aspiranten en hun ouders, die jongere zonen graag tot een loopbaan in de kerk voorbestemden, het kerkelijk ambt helemaal niet als een kwestie van roeping, eerder als een laagdrempelige broodwinning. Middeleeuwse geestelijken,

Fragment 4 — p. 546-549

546

HET SPEL EN DE KNIKKERS

vertaalooplossingen of hardnekkige vertaalproblemen niet verzwegen. Hij presenteerde zijn bronnenmateriaal en evalueerde de bewijsplaatsen voor zijn vulgaatcorrecties waarbij hij tegenstrijdige getuigenissen niet oversloeg. Hij ging een levendige discussie aan met kerkvaders als Augustinus én Hieronymus, hij gaf onverbloemde kritiek op de bevindingen van Lefèvre én Valla. Hij liet geen enkele autoriteit onbevraagd. De begrijpelijker bijbel was een activerende bijbel. Een kwetsbare bijbel ook. Want van iedere bijbellezer werd een emotionele en intellectuele inspanning verwacht om Erasmus' correcties op duizend jaar oude woorden te laten indalen. En die confrontatie tussen oude woorden en nieuwe werd verhevigd doordat *Novum Instrumentum* zowel de oude als de nieuwe woorden afdruckte. Dat drama ontbrak in alle andere bijbels. Ook in de Duitstalige bijbel die Luther zes jaar later vertaald uit Erasmus' boek zou uitgeven.



Drama was er in *Novum Instrumentum* volop bij Paulus. De apostel stuurt de christenen in Rome een brief. Hij wil graag zelf naar de stad komen om de gelovigen daar te sterken door met alles wat hij als apostel in huis heeft het evangelie te verkondigen, maar het komt er steeds niet van, schrijft Paulus. Daarom richt hij zich nu in geschrifte tot de mensen in Rome. 'Voor dit evangelie schaam ik mij niet: het schenkt kracht aan allen die geloven. Want alle mensen die in Christus geloven neemt God aan als rechtvaardigen. Alle mensen? Ja broeders: alle mensen. Wij kunnen allemaal vrede hebben met God, want alle mensen worden geheiligd, echt iedereen wordt gerechtvaardigd, dankzij Gods genade, wanneer wij alleen maar in Christus geloven. Want Christus was bereid te sterven voor ons allemaal toen we nog zondaren waren. Daarom zullen wij nu des te meer, nu wij met God zijn verzoend sinds zijn zoon voor ons zondaren stierf, rechtvaardig zijn voor God. Dan, zoals de zonde in de wereld is gekomen door de schuld van één mens: Adam, en door die zonde van hem ook de dood, zo is de dood ook tot alle mensen gekomen, in wie alle mensen hebben gezondigd. Maar nu Christus voor ons zondaren is gestorven, en wij ons verzoend hebben met God, zullen wij allen behouden blijven, door alleen maar te geloven'. Zo werd Paulus' brief eeuwenlang gelezen door lezers van de vulgaat: ondanks de erfzonde die alle mensen van nature is aangeboren sinds Eva Adams zondeval uitlokte zullen christelijke gelovigen behouden blijven en deel krijgen aan het door Christus beloofde leven na de dood, omdat hij voor hun zonden is gestorven ten teken van Gods genade. Hier had de apostel zich uit-

gesproken over de essentie van Gods plan voor de mensheid. En Paulus had niet slechts gesproken over Gods genade voor de willens en wetens begane kleine of grote zonden die de mensen gewoonlijk op hun kerfstok hadden. Hij sprak over God die de mensheid vergiffenis schonk voor de erfzonde waarmee iedere zuigeling bij de geboorte al was bevlekt.

Maar Erasmus had onderzocht hoe Paulus’ brief klonk in de authentieke Griekse bewoordingen zoals die waren overgeleverd in oude bijbelmanuscripten. Hij vond dat de twee lastig te vertalen Griekse woorden aan het begin van de grammaticaal niet goed bij de voorafgaande zinnen passende grimmige frase ‘in wie allen hebben gezondigd’ – ‘in welken irsten mensche si alle ghesondicht hebben’ las die frase uitleggerig in de destijds stukgelezen laat-middeleeuwse vulgaatvertaling van Geert Grote’s volgeling Johannes Scutken – op een heel andere manier konden worden gelezen dan ‘in wie’. ‘Mij lijkt het niet absurd wanneer die Griekse woorden worden uitgelegd als *in zoverre*, of *aangezien tot op zekere hoogte*, zodat Paulus’ gedachtegang zou zijn dat door één mens de zonde in de wereld is gekomen, en dat de metgezel van de zonde de dood is geweest, vanwaar de dood tot alle mensen is gekomen *in zoverre* alle mensen gezondigd hebben. Want op deze manier zijn die Griekse woorden bij Paulus ook elders te vinden in de zin van *in dit, dat*, oftewel *voor zover* of *in zoverre*’, luidde de aantekening van Erasmus bij Paulus’ brief aan de Romeinen. En in de kolom met de verbeterde vulgaattekst veranderde hij de onbevredigende Latijnse vulgaatvertaling ‘in wie allen hebben gezondigd’ in zijn eigen vertaaloplossing ‘in dit, dat wij allen gezondigd hebben’.¹⁶⁷ Hij koos voorzichtigheidshalve voor de houderige, meest letterlijke variant van zijn alternatieve vertaalvoorstellen om te laten zien dat het oorspronkelijke Grieks van de apostel op dit punt nu eenmaal onduidelijk was en hij reserveerde zijn vermoeden over wat Paulus moest hebben bedoeld voor de aantekeningen.

Opeens bleek de moeilijk te volgen gedachtegang van Paulus helemaal niet onvermijdelijk uit te komen op een van nature aangeboren erfzonde die over alle mensen en zelfs over alle zuigelingen was gekomen door de zondeval van Adam – laat staan dat Paulus aanleiding gaf om te denken dat iedere denkbare menselijke verdorvenheid in beginsel te wijten viel aan Eva. Erasmus gaf de lezer ter overweging dat de woorden van de apostel veeleer hadden willen doorgeven dat zondigheid in de pre-christelijke tijd stevast bestraft werd met sterfelijkheid, namelijk verlies van het eeu-

wige leven, ook al waren de kleine of grote zonden van de mensen niet eens te vergelijken met die ene verschrikkelijke oerzonde van Adam, zoals de apostel twee verzen verderop schreef, totdat Christus genade bracht en een gelukzalig leven na de dood beloofde dat óók in het verschiet lag voor alle zondige mensen. Erasmus' nieuwe woorden verbeterden niet alleen een gebrekkige Latijnse vulgaatvertaling, ze herstelden ook het verband tussen een grammaticaal lastig te volgen Grieks bijbelvers en de context van de omliggende bijbelverzen. Natuurlijk realiseerde hij zich dat de formulering van ieder woord in dit gebolsterde bijbelvers tot op de letter was bevochten en dat er boekenkasten waren volgeschreven over de theologische implicaties van Paulus' lastig te volgen vers. Daar wilde Erasmus geen eigen duiding tegenover plaatsen. Dat deed hij nergens: hij had lezers juist gewaarschuwd dat ze geen zwaar op de maag liggende theologische commentaren van hem hoefden te verwachten, aangezien hij zich als bijbelrestaurator strikt had te houden aan de regels van het spel dat tekstkritiek heette. Erasmus gaf geen leerstellige voorschriften. Hij gaf taalkundig geïnformeerde inzichten. Als historicus en grammaticus bracht hij in zijn aantekening aan het licht dat de erfzonde geen bijbels gegeven, maar een menselijk bedenksel uit later eeuwen was: het ging niet om een uitspraak van de evangelisten of apostelen, maar om een doctrine die pas rond het jaar 400 door Augustinus was geformuleerd, in reactie op de populariteit van priester Pelagius die in die tijd verdedigde dat de mens in wezen goed was en kon streven naar verlossing door het goede te doen en het kwade te laten. Augustinus verdedigde dat de mens sinds Adams zondeval in wezen een kwaad schepsel was en voor verlossing fundamenteel afhankelijk van Gods genade. Pelagius verweet Augustinus dat hij het kwaad veel te machtig maakte, Augustinus verweet Pelagius dat hij met zijn optimistische mensbeeld God overbodig maakte. Vijfde-eeuwse concilies accepteerden Augustinus' interpretatie als gezaghebbend en verklaarden complete geloofsgemeenschappen die naar priester Pelagius luisterden onchristelijk vanwege hun dwaalleer dat de erfzonde niet bestond – en vanaf die tijd werd de bijbel door christenen met andere ogen gelezen. Want met terugwerkende kracht dacht men in de bijbel allerlei opmerkingen over de later bedachte erfzonde te kunnen ontwaren. In de middeleeuwen bevestigden concilies de pessimistische leer van de erfzonde keer op keer. In *Novum Instrumentum* stelde Erasmus de bijbellezer voor om de erfzonde uit de traditionele vulgaatvertaling van de Paulus-

‘DAT IS MIJN SPEL EN ZO MOET HET DOOR MIJ WORDEN GESPEELD’ 549

brief te schrijven – en daarmee uit heel de bijbel, want de erfzonde komt níet in de bijbel voor – omdat hij op grond van het Grieks vermoedde dat de apostel iets anders in gedachten had gehad. In de bijbehorende aantekening vond de lezer zijn taalkundige argumenten.

Erasmus’ onderzoek naar de authentieke Griekse bewoordingen van de brief van Johannes resulteerde in een echt theatrale ingreep in de vulgaat. De apostel is ongerust over de pas bekeerde gemeenschappen die hij als geestelijk leidsman onder zijn hoede heeft: de mensen lijken het nieuwe geloof in Christus alweer glad te zijn vergeten. Daarom stelt Johannes een rondschrijven op en legt hij de blijde boodschap nog maar een keer uit. ‘Het is gehoord, het is gezien, het is gevoeld: het eeuwige leven bestaat, God de vader heeft het ons geopenbaard. Wat wij hebben gehoord, wat wij hebben gezien, dat verkondigen wij nog een keer aan u, zodat ook u gelooft. Zo wordt u één met ons, zo wordt u één met de vader en met de zoon. Kinderen, Gods geboden zijn niet zwaar. Geloof in de zoon en u heeft het eeuwige leven. De zoon is gekomen door water en bloed, en de heilige geest getuigt dat Christus de waarheid is. Er zijn drie die getuigen in de hemel: de vader, het woord, en de heilige geest, en deze drie zijn één. En er zijn drie die getuigen op de aarde: de geest en het water en het bloed, en deze drie zijn één. Wie in de zoon van God gelooft, heeft het eeuwige leven. Wie niet in de zoon gelooft, heeft het eeuwige leven niet’. Zo werd de brief van Johannes sinds mensenheugenis gelezen door de vulgaatlezer: hier sprak de apostel zich uit over het grootste mysterie van het christelijke geloof – dat God een zoon als vertegenwoordiger van zijn woord, zijn hemelse boodschap, zijn goddelijke waarheid, naar de mensen gezonden had die mens was en toch God. En dat dit kón omdat de ene God, die zich in zijn onmetelijke goedheid aan de mensen had laten kennen als de vader, de zoon, en de heilige geest, in drieërlei zin goddelijk was.

Maar Erasmus had Johannes’ brief in het authentieke Grieks bestudeerd zoals hij dat aantrof in oude bijbelmanuscripten. En hij had ontdekt dat in de brief was geknoeid, en dat het hele vers over de vader, het woord, en de heilige geest in de Griekse oertekst schitterde door afwezigheid. In *Novum Instrumentum* noteerde hij het resultaat van de autopsie in zijn aantekeningen: ‘In het Grieks staat niet dat de geest getuigt dat Christus de waarheid is, er staat dat de geest zelf de waarheid is. In de Griekse codex vind ik over het getuigenis van de drievuldigheid alleen dit: *er zijn drie die getuigen: de geest en het water en het bloed*’.¹⁶⁸ En hij